

УДК: 69.003:658.155(575.1)

**ҚУРИЛИШ КОРХОНАЛАРИДА ТАШКИЛИЙ-ИҚТИСОДИЙ
МЕХАНИЗМНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ БОСҚИЧЛИ
ЙЎНАЛИШЛАРИ ВА НАТИЖАДОРЛИКНИ БАҲОЛАШ**

Ғиёсов Илхом Каримович

иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), профессор

Тошкент архитектура-қурилиш университети

giyosov.ilhom@list.ru

Аннотация. Мақолада қурилиш тармоғининг 2020–2025 йиллардаги расмий статистик маълумотлари асосида ташкилий-иқтисодий механизмнинг амалдаги ҳолати диагностика қилинган ва унинг учта тизимли заифлиги — қамров, рағбат ҳамда мутаносиблик заифлиги аниқланган. Механизмни такомиллаштиришнинг олти босқичли кетма-кетлиги асослаб берилиб, натижадорликни баҳолашнинг учта кўрсаткичи — механизм натижадорлиги коэффиценти, ресурс тежамкорлиги ҳисобига таннархнинг пасайиши ва дисконтланган соф самара таклиф этилган. Шунингдек, механизмни корхона сегментига мослаштириш тамойили асосланган.

Калит сўзлар: *ташкилий-иқтисодий механизм, диагностика, ресурс тежамкорлиги, смета интизومي, рақамли таъминот, дисконтланган соф самара, сегментга мослаштириши, иқтисодий самарадорлик.*

Кириш. Ташкилий-иқтисодий механизмнинг самараси унинг назарий жиҳатдан тўғри лойиҳаланиши билангина эмас, амалдаги ҳолати билан ҳам белгиланади. Шу боис механизмни такомиллаштириш бўйича ҳар қандай таклиф унинг жорий ҳолатини диагностика қилишдан бошланиши лозим. Диагностика механизмнинг қайси блоки заиф эканини ва тузатувчи чорани қаерга йўналтириш кераклигини кўрсатади.

Ўзбекистон қурилиш тармоғида кейинги йилларда юқори суръатли ўсиш шаклланган бўлса-да, ушбу ўсиш асосан экстенсив омиллар ҳисобига таъминланмоқда. Такрор ишлаб чиқариш таркибида янги қурилишнинг 62,1

фоизни ташкил этиши, реконструкция ва модернизация улушининг эса 22,9 фоиз даражасида қолиши мавжуд ишлаб чиқариш фондларини янгилаш суръати чекланганлигини кўрсатади [10]. Бу ҳолат механизмнинг рағбатлантирувчи блоки етарлича ишламаётганидан, яъни ресурс тежамкорлиги ва модернизацияга йўналтирилган иқтисодий дастакларнинг таъсир кучи пастлигидан далолат беради.

Механизмнинг амал қилишини чекловчи яна бир омил — тармоқнинг ташкилий тузилишидир. 2025 йилда бажарилган қурилиш ишларининг 47,8 фоизи кичик корхоналар ва микрофирмалар, 25,8 фоизи эса норасмий сектор ҳиссасига тўғри келган [10]. Кичик корхоналарда режалаштириш, нормалаштириш ва ички назорат тартиб-таомиллари кўпинча расмийлаштирилмаган; норасмий сектор эса механизмнинг ҳукуқий ва иқтисодий дастаклари таъсир доирасидан бутунлай четда қолади. Шу сабабли такомиллаштириш чоралари барча сегментларга бир хил тарзда татбиқ этилиши мумкин эмас.

Мақоланинг мақсади — механизмнинг амалдаги ҳолатини расмий статистика асосида диагностика қилиш, такомиллаштиришнинг босқичли йўналишларини асослаш ва натижадорликни баҳолаш кўрсаткичларини ишлаб чиқишдан иборат. Тадқиқотда динамик ва таркибий таҳлил, мантиқий таққослаш, нисбий кўрсаткичлар, ресурс сарфи меъёрларини таққослаш ва дисконтлаш усулларидан фойдаланилди; ахборот базасини Миллий статистика қўмитаси ҳамда Иқтисодий тадқиқотлар ва ислохотлар маркази маълумотлари ташкил этди [10; 11].

Таҳлил ва натижалар. Диагностиканинг биринчи босқичи тармоқдаги ўсиш динамикасини баҳолашдан иборат (1-жадвал).

1-жадвал. Ўзбекистон Республикасида қурилиш ишлари ҳажми динамикаси, 2020–2025 йиллар

Йил	Қурилиш ишлари ҳажми, трлн сўм	Олдинги йилга нисбатан номинал ўсиш, %	2020 йилга нисбатан, марта
2020	88,1	—	1,00

Йил	Қурилиш ишлари ҳажми, трлн сўм	Олдинги йилга нисбатан номинал ўсиш, %	2020 йилга нисбатан, марта
2021	107,5	122,0	1,22
2022	130,8	121,7	1,48
2023	222,9	170,4	2,53
2024	259,7	116,5	2,95
2025	313,9	120,9	3,56

Изоҳ: Миллий статистика қўмитаси ва Иқтисодий тадқиқотлар ва ислохотлар маркази маълумотлари асосида тузилган [10; 11]. Номинал ўсиш ва нисбат кўрсаткичлари муаллиф томонидан ҳисобланган.

Жадвал маълумотлари тармоқда барқарор ва юқори суръатли ўсиш шаклланганини кўрсатади. Айни пайтда номинал ва реал ўсиш ўртасидаги фарқ сезиларли: 2025 йилда номинал ўсиш 20,9 фоизни ташкил этган ҳолда, реал ўсиш 14,2 фоизга тенг бўлган. Бу фарқ қурилиш материаллари ва хизматлари нархларининг ортиши, яъни харажат омилининг таъсири билан изоҳланади ва механизмнинг харажатларни тартибга солиш блоки етарлича самарали ишламаётганини билвосита тасдиқлайди.

Диагностиканинг иккинчи босқичи механизм дастакларининг қамров доирасини ва таъсир кучини белгиловчи таркибий нисбатларни кўриб чиқишдан иборат (2-жадвал).

2-жадвал. Механизмнинг амал қилиш шароитини тавсифловчи таркибий кўрсаткичлар, 2025 йил

Кўрсаткич	Қиймати	Механизм нуқтаи назаридан талқини
Кичик корхона ва микрофирмалар улуши	47,8 %	Режалаштириш ва нормалаштириш тартиб-таомиллари кўпинча расмийлаштирилмаган
Йирик қурилиш ташкилотлари улуши	26,4 %	Механизмнинг тўлиқ жорий этилиши учун асосий сегмент

Кўрсаткич	Қиймати	Механизм нуқтаи назаридан талқини
Норасмий сектор улуши	25,8 %	Ҳукукий ва иқтисодий дастаклар таъсир доирасидан четда
Такрор ишлаб чиқаришда янги қурилиш	62,1 %	Модернизацияга йўналтирилган рағбатлар етарли эмас
Реконструкция ва модернизация улуши	22,9 %	Мавжуд фондларни янгилаш суръати чекланган
Марказлашмаган манбалар улуши	89,4 %	Лойиҳа рисклари корхона зиммасига тушади
Қурилиш корхоналари сони	30,1 минг	Механизмни ягона шаклда татбиқ этиш имконсиз

Изоҳ: Миллий статистика қўмитаси ва Иқтисодий тадқиқотлар ва ислохотлар маркази маълумотлари асосида тузилган [10; 11].

Диагностика натижалари механизмнинг учта тизимли заифлигини аниқлаш имконини берди. Биринчиси — қамров заифлиги: тармоқ ишларининг деярли учдан бир қисми механизм дастакларининг таъсир доирасидан ташқарида бажарилмоқда. Иккинчиси — рағбат заифлиги: янги қурилишнинг устунлиги ва модернизация улушининг чекланганлиги ресурс тежамкорлигига йўналтирилган иқтисодий дастакларнинг таъсир кучи пастлигини кўрсатади. Учинчиси — мутаносиблик заифлиги: йирик корхоналарда механизм блоклари тўлиқ шаклланган бўлса, кичик корхоналарда таъминловчи қуйи тизимлар — айниқса ахборот-рақамли ва услубий-методик блоklar — деярли мавжуд эмас. Ушбу хулосалар халқаро тадқиқотларда қайд этилган қурилишдаги унумдорлик муаммосининг миллий кўринишини ифодалайди [1; 2].

Аниқланган заифликларни бартараф этиш учун механизмни такомиллаштиришнинг олти босқичли кетма-кетлиги таклиф этилади. Кетма-кетлик таъминловчи қуйи тизимларни шакллантиришдан бошланиб, дастакларни кучайтириш ва мониторингни институционаллаштириш билан якунланади (1-расм, 3-жадвал).

1-расм. Ташкилий-иқтисодий механизмни такомиллаштиришнинг босқичли кетма-кетлиги

Изоҳ: муаллиф ишланмаси.

3-жадвал. Механизмни такомиллаштиришнинг босқичли йўналишлари

Босқич	Йўналиш	Асосий чоралар	Кутилаётган натижа
I босқич	Услубий-методик базани шакллантириш	Ресурс сарфи меъёрлари ва ички регламентларни янгилаш	Режалаштириш аниқлигининг ошиши
II босқич	Ахборот-рақамли таъминотни кучайтириш	BIM ва ERP воситаларини босқичма-босқич жорий этиш	Ресурс сарфини реал вақтда кузатиш
III босқич	Иқтисодий дастакларни кучайтириш	Ресурс тежамкорлигига боғланган рағбатлантириш тизими	Таннархнинг пасайиши

Босқич	Йўналиш	Асосий чоралар	Кутилаётган натижа
IV босқич	Шартнома ва субпудрат тизимини стандартлаштириш	Типовой шартномалар, жавобгарлик чораларини аниқлаштириш	Трансакция харажатларининг қисқариши
V босқич	Мониторингни институционаллаштириш	Кўрсаткичлар тизимини ҳисоботга киритиш, тескари алоқа	Тузатиш қарорларининг тезқорлиги
VI босқич	Сегментга мослаштириш	Кичик корхоналар учун соддалаштирилган механизм варианты	Қамров доирасининг кенгайиши

Изоҳ: муаллиф ишланмаси.

Босқичларнинг кетма-кетлиги тасодифий эмас: услубий ва рақамли таъминот шаклланмасдан туриб иқтисодий рағбатларни кучайтириш кутилган натижани бермайди, чунки рағбат объектив ўлчовга таянмайди [4; 5]. Худди шундай, мониторинг тизими жорий этилмагунча олдинги босқичларнинг самараси қайд этилмайди ва механизмни тузатиш имконияти чекланиб қолади.

Механизмнинг натижадорлигини миқдорий баҳолаш учун урта кўрсаткич таклиф этилади. Биринчиси — механизм натижадорлиги коэффиценти бўлиб, у самарадорликнинг ўсишини механизмни жорий этиш харажатларига нисбатан ўлчайди:

$$K_m = (\mathcal{E}_1 - \mathcal{E}_0) / \mathcal{Z}_m \quad (1)$$

бунда: K_m — механизм натижадорлиги коэффиценти; $\mathcal{E}_1$ — механизм такомиллаштирилгандан кейинги самарадорлик кўрсаткичи (фойда ёки қўшилган қиймат), сўм; $\mathcal{E}_0$ — такомиллаштиргунга қадар эришилган кўрсаткич, сўм; $\mathcal{Z}_m$ — механизмни такомиллаштиришга сарфланган харажатлар, сўм.

Иккинчи кўрсаткич механизмнинг ресурс блоки самарасини ажратиб кўрсатади ва ресурс сарфи меъёрларининг пасайиши ҳисобига таннархда эришилган тежамни ўлчайди:

$$\Delta C = \sum (r_{k0} - r_{k1}) \cdot p_k \cdot Q, \quad k = 1, 2, \dots, m \quad (2)$$

бунда: ΔC — ресурс тежамкорлиги ҳисобига таннархнинг пасайиши, сўм; r_{k0} ва r_{k1} — k -ресурснинг иш бирлигига базис ва янги сарф меъёрлари; p_k — k -ресурснинг бирлик нархи, сўм; Q — бажарилган иш ҳажми; m — ҳисобга олинаётган ресурс турлари сони.

Учинчи кўрсаткич узоқ муддатли самарани баҳолашга хизмат қилади. Қурилишда харажатлар жорий даврда, натижа эса кейинги даврларда шаклланиши сабабли самарани вақт бўйича дисконтлаш зарур:

$$NPE = \sum (\Xi_t - Z_t) / (1 + d)^t, \quad t = 1, 2, \dots, T \quad (3)$$

бунда: NPE — механизмни такомиллаштиришнинг дисконтланган соф самараси, сўм; Ξ_t — t -йилда механизм ҳисобига олинган қўшимча натижа, сўм; Z_t — t -йилдаги жорий этиш ва қўллаб-қувватлаш харажатлари, сўм; d — дисконт ставкаси; T — ҳисоб-китоб даври давомийлиги, йил.

Ушбу кўрсаткич мусбат қиймат олганда механизмни жорий этиш харажатлари ҳисоб-китоб даври давомида қопланади. Қурилиш корхоналари учун ҳисоб-китоб даврини камида уч-беш йил қилиб белгилаш тавсия этилади, чунки услубий базани янгिलाш ва рақамли воситаларни жорий этишдан олинadиган самара биринчи йилда тўлиқ намоён бўлмайди. Дисконт ставкаси сифатида корхонанинг капитал жалб қилиш ўртача қиймати қабул қилиниши мумкин.

Такомиллаштирилган механизмни кузатиб бориш учун ҳар бир блок бўйича алоҳида индикаторни ўз ичига олувчи кўрсаткичлар тизими белгиланади (4-жадвал).

4-жадвал. Механизм натижадорлигини баҳолаш кўрсаткичлари тизими

Механизм блоки	Кўрсаткич	Ҳисоблаш усули	Мақбул йўналиш
Субъектлар блоки	Шартнома низолари сони	Ҳисобот даврида қайд этилган низолар	Пасайиши
Усуллар ва дастаклар	Сметадан оғиш даражаси	Ҳақиқий харажатнинг сметадан четланиши	Пасайиши
Усуллар ва дастаклар	Материал сиғими	Моддий харажатлар / қурилиш ишлари ҳажми	Пасайиши
Таъминловчи қуйи тизимлар	Рақамлаштирилган жараёнлар улуши	BIM/ERP камровидаги жараёнлар улуши	Ошиши
Объект блоки	Меҳнат унумдорлиги	Қурилиш ишлари ҳажми / ходимлар сони	Ошиши
Объект блоки	Муддатдан оғиш	Ҳақиқий муддатнинг режадан четланиши	Пасайиши
Мониторинг блоки	Механизм натижадорлиги коэффициенти	(1) формула бўйича	Ошиши

Изоҳ: муаллиф ишланмаси.

Кўрсаткичлар тизимининг ўзига хослиги шундаки, у механизмнинг ҳар бир блокини алоҳида кузатиш имконини беради. Агар бирор блок бўйича кўрсаткич қолганлардан кескин орқада қолса, механизмнинг умумий самараси айнан шу нуқтада йўқотилаётганини англатади ва тузатувчи чора аниқ манзилга йўналтирилади.

Механизмни амалиётга татбиқ этишда сегментга мослаштириш таъминоти риоя қилиш зарур. Йирик қурилиш ташкилотларида механизмнинг барча блоклари тўлиқ шаклда жорий этилиши мумкин. Ўрта

корхоналарда услубий-методик ва иқтисодий блокларга устувор эътибор берилиб, рақамли воситалар босқичма-босқич киритилади. Кичик корхоналар ва микрофирмалар учун эса соддалаштирилган вариант — ресурс сарфи меъёрлари, типовой шартнома шакллари ва чекланган сондаги мониторинг кўрсаткичларидан иборат ядро таклиф этилади [6; 7; 8].

Хулоса

Расмий статистика таҳлили механизмнинг учта тизимли заифлигини кўрсатди: қамров заифлиги, рағбат заифлиги ва мутаносиблик заифлиги. Уларнинг ҳар бири механизмнинг муайян блокига тегишли бўлиб, турлича чора-тадбирларни талаб қилади.

Тармоқда номинал ва реал ўсиш ўртасидаги фарқ (2025 йилда мос равишда 20,9 ва 14,2 фоиз) механизмнинг харажатларни тартибга солиш блоки етарлича самарали ишламаётганини билвосита тасдиқлайди.

Механизмни такомиллаштириш олти босқичда амалга оширилиши тавсия этилади: услубий-методик базани янгилаш; ахборот-рақамли таъминотни кучайтириш; иқтисодий дастакларни кучайтириш; шартнома ва субпудрат тизимини стандартлаштириш; мониторингни институционаллаштириш; механизмни сегментга мослаштириш. Босқичларнинг тартиби принципиал аҳамиятга эга.

Механизм натижадорлигини баҳолаш учун учта кўрсаткич — механизм натижадорлиги коэффиценти, ресурс тежамкорлиги ҳисобига таннархнинг пасайиши ва дисконтланган соф самара ишлаб чиқилди. Дисконтлашнинг киритилиши қурилишда харажат ва натижанинг вақт бўйича ажралганини ҳисобга олади.

Тармоқ даражасида кичик қурилиш корхоналари учун соддалаштирилган механизм вариантыни ишлаб чиқиш, норасмий секторни расмийлаштиришни рағбатлантириш ҳамда ресурс сарфи меъёрларининг ягона услубий базасини шакллантириш мақсадга мувофиқ. Ушбу вазифалар тармоқ стратегияси ва «Ўзбекистон — 2030» стратегиясида белгиланган

устувор йўналишлар билан мазмунан мувофиқ келади [12; 13].

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Goolsbee A., Syverson C. The Strange and Awful Path of Productivity in the U.S. Construction Sector. NBER Working Paper No. 30845. – Cambridge, MA: NBER, 2023. – 29 p. DOI: 10.3386/w30845
2. Yue A., Yin X. Measuring Comprehensive Production Efficiency of the Chinese Construction Industry: A Bootstrap-DEA-Malmquist Approach // Buildings. – 2023. – Vol. 13, No. 3. – Art. 834. DOI: 10.3390/buildings13030834
3. Мухаррамова Э.Р. Оценка эффективности деятельности строительного предприятия с целью максимального использования имеющихся ресурсов // Российское предпринимательство. – 2015. – № 16. – С. 2597–2606.
4. Дмитриев А.Н., Мустафин И.Г. Анализ используемых в строительстве цифровых продуктов ERP для создания цифровой среды управления компанией // Недвижимость: экономика, управление. – 2022. – № 2. – С. 44–49.
5. Щаднев Е.С., Клевцова Е.А., Шамардина М.В. Цифровая трансформация как инновационный фактор деятельности компаний строительной отрасли // Экономика, профессия, бизнес. – 2024. – № 4. – С. 153–158.
6. Isayev J. Qurilish materiallari sanoati korxonalari samaradorligini baholash masalalari // Green Economy and Development. – 2024. – Vol. 2, No. 1.
7. Otajanov U.A. Namangan viloyati qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalarining faoliyati samaradorligini ta'minlash holati va tahlili // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. – 2024. – № 1(5). – B. 11–17.
8. Karimov I.O. Yashil iqtisodiyot sharoitida kichik biznesning raqobatbardoshligini oshirish masalalari // Muhandislik iqtisodiyoti. – 2026. – № 3. – B. 254–258.
9. Arifdjanova Z.D. Qurilish korxonalarida boshqaruv samaradorligini

takomillashtirish // Innovative Technologies in Construction: ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. 1-qism. – Toshkent, 2023. – B. 238–240.

10. Гоипов З. Ўзбекистонда қурилиш соҳасининг 2017–2025 йилларда ривожланиши / Иқтисодий тадқиқотлар ва ислоҳотлар маркази. – review.uz
11. Ўзбекистон Республикаси Миллий статистика қўмитаси расмий маълумотлари. – stat.uz
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 27 ноябрдаги ПФ-6119-сон Фармони. – lex.uz
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги ПФ-158-сон «Ўзбекистон – 2030» стратегияси тўғрисида»ги Фармони. – lex.uz